

Fiskarbonden i solnedgang – en kommentar

Alf Ragnar Nielsen

Undertegnede møtte historiefaget som student på det første grunnfagskullet i Tromsø i 1973. Vi var en svært sammensatt gjeng – noen helt unge og ferske, men også mange litt eldre som bare hadde ventet på at det skulle komme et slikt tilbud i landsdelen. Det var en periode der historieinteressen hadde vokst seg sterk – særlig for nordnorsk historie. Den oppdemmede interessen førte til at dette første kullet bestod av 50-60 studenter. Etter grunnfaget fortsatte jeg direkte med mellomfag og hovedfag og avla eksamen våren 1977.

Fiskarbonden - begrepet var ikke mye benyttet på 1970-tallet, men har i ettertid blitt anvendt som en hovedkarakteristikk av hvordan næringsvirksomheten var organisert i kystsamfunnene i Nord-Norge i eldre tid. Eksakt hvor langt tilbake i tid begrepet er relevant er derimot gjenstand for diskusjon, noe jeg vil komme tilbake til.

«Solnedgangen» er derimot lettere å tidfeste og kan rundt regnet settes til midten av 1900-tallet.

Når ble fiskarbondenbegrepet et aktivt begrep i forskninga?

Ottar Brox var trolig den som introduserte begrepet i forskningslitteraturen. I boka «Hva skjer i Nord-Norge» (1966) skriver han i alle fall om «fiskerbønder og andre småbønder», men da uten å utdype begrepene nærmere.

For å finne ut noe mer om når begrepet fikk gjennomslag, startet jeg med å sjekke den banebrytende boka «Drivandes kvinnfolk» fra 1976, som var den første som hadde fullt fokus på den kjønnsmessige arbeidsdelinga i nordnorske kystsamfunn. Men mot formodning glimrer begrepet med sitt fravær i analysene. Kun i innledningsartikkelen «Det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret i Nord-Norge», skrevet av Håvard Dahl Bratrein, er uttrykket brukt én gang, i setninga «Det er det nordnorske fiskerbondesamfunnet som vi her skal se nærmere på».

Jeg prøvde deretter å sjekke hvilke boktitler som var de første som inneholder begrepet. Den tidligste jeg kunne finne var Hans Kristian Eriksen sin «Fra veidemann til fiskarbonden» (1977). Deretter Einar Arne Drivenes sin «Fiskarbonden og gruveslusk» (1982). Mellom disse

to bøkene kom Ragnhild Høgsæt i en artikkel (1980) med en viktig definisjon: «En fiskerbonde er to personer, én som driver fiske og ei kone som driver jordbruk».

Det Høgsæt påpeker er at det ikke er mannen som *person* som er fiskarbonden - det handler om et *fiskerbondehushold* - der mannen med sitt hovedansvar for fisket og kvinnen med hovedansvaret for gårdsbruket, danner et fungerende fellesskap.

Begrepet «fiskarbonde» – bør det anvendes bredt eller avgrenset?

En del forskere, vel særlig arkeologer, bruker begrepet fiskarbonde veldig bredt - om folk som levde ved kysten i Norge og livnærte seg av en kombinasjon av fiske og jordbruk, uansett sted og tidsperiode. Ikke andre kriterier enn det. Det vil da si at så godt som alle kystboere i Norge faller inn under begrepet. Brukt slik blir begrepet etter min mening utflytende og lite «operasjonelt», og jeg tror heller ikke det var ment slik av de som introduserte det.

Det som var felles for hele kysten og alle tidsperioder var at hovedparten av befolkninga var bosatt på gårder med nærhet til havet og at havets ressurser ble utnyttet. Men spesialiseringa mot *fiskeressursen* tilhører tida fra middelalderen og framover, da kommersialiseringa av fiskeriene skjedde, særlig torskefiskeriene med tørrfiskproduksjon for eksport fra 1000/1100-tallet. Før dette, i jernalderen, blir begrepet fiskerbonde rett og slett for snevert til å karakterisere den allsidige næringsvirksomheten som ble drevet ved kysten.

Vi finner denne allsidige sjørettede virksomheten først beskrevet i høvdingen Ottars beretning fra ca. 890 e.Kr., der han ramser opp en rekke havets produkter som høvdingenes rikdom bygde på: sel- og kvalrossfangst, oterjakt og sjøfuglfangst (der også edderdunet spilte en viktig rolle). Disse var de primære havnæringene. Fiske er faktisk ikke nevnt i annen forbindelse hos Ottar enn blant kystsamene som han observerte på sin ferd mot Bjarmeland (ved Kvitsjøen): «de var alle fiskere og jegere.

Et annet viktig moment som skiller jernalderen fra de seinere periodene, er at næringsvirksomheten var organisert fra toppen – av høvdingeklassen - altså det motsatte av husholdsorganiseringa som ble så karakteristisk for det seinere fiskarbondesamfunnet. I vikingtida var det som kjent den redistributive høvdingeøkonomien som var styrende, og den var helt annerledes organisert. Det var høvdingene som eide båter og utstyr og sendte «sine folk» på fiske. Omtale av dette finnes f.eks. hos Snorre i forbindelse med Hårek på Tjøtta på tidlig 1000-tall, og i Egil Skallagrimssons saga om høvdingen Torolv Kveldulvsson på Sandnes fra seint 800-tall. Med andre ord: Både innretninga mot et mye mer allsidig havbruk enn fiske

alene, og den annerledes organiseringa av virksomheten, taler imot å bruke fiskarbondesbegrepet om tida før middelalderen.

Når det gjelder *geografisk avgrensing* er begrepet i utgangspunktet basert på empiri fra de nordnorske kystsamfunnene, hvor de kommersielle torskefiskeriene med tørrfiskproduksjon for et internasjonalt marked synes å ha slått allerede på 1100-tallet. Typiske trekk var familiedrevet jordbruk (hovedperson kona), familiedrevet deltakelse i kommersielle fiskerier (mennene, far og sønner). Husholdsorganisering (eide båter og sjøbruk selv). Fra andre del av 1300-tallet er tilknytning til et kredittsystem (hanseatene i Bergen) og egenorganisering av tørrfisktransporten (bygdefarjektene) fra ca. 1400, nye karakteristika.

Disse faktorene innsnevrer da en fruktbar geografisk anvendelse av begrepet til de nordlige og tørrfiskproduserende kystsamfunnene. Ikke bare Nord-Norge, men også kysten av Trøndelag og nordvestlandet til Sunnfjord. Tidsperioden blir fra ca. 1100- til midten av 1900-tallet. Med det blir begrepet mer presist og «operasjonelt».

Ødegårdsprosjektet og fiskarbonden

Jeg vil benytte resten av kommentaren til å framsnakke et tidlig forskningsprosjekt som var startskuddet til det første store oppsvinget i middelalderforskninga i Tromsø, nemlig Det norske og nordiske ødegårdsprosjektet i perioden 1975 - 1982. Undersøkelsene i DNØ for Nord-Norge hadde nemlig veldig mye med fiskarbondesamfunnet å gjøre. Begrepet i seg selv ble imidlertid i liten eller ingen grad brukt i prosjektsammenhengen.

Leder av prosjektet i Tromsø var professor Narve Bjørge og ledere av det nasjonale prosjektet først Andreas Holmsen, Oslo, deretter Jørn Sandnes, Trondheim. Prosjektet var bygd opp av geografiske delundersøkelser på landsbasis. Ved universitetet i Tromsø ble det levert hele sju hovedoppgaver i perioden 1975 – 1982:

- Indre Salten: Ragnhild Aaarsæther (Høgsæt)
- Vestvågøy: Alf Ragnar Nielssen
- Steigen: Rolf Stensland
- Hadsel: Solbjørg Ellingsen Fossheim
- Meløy: Harry Ellingsen
- Bø-Øksnes: Geir Remen
- Andøy-Sortland: Helge Guttormsen

Det styrket kompetansen i tromsømiljøet ytterligere at Lars Ivar Hansen og Helge Salvesen, ødegårdshistorikere med bakgrunn fra henholdsvis Oslo og Trondheim, også ble ansatt i denne perioden.

Det lokale ødegårdsprosjektet var det første i Tromsø som ble lagt merke til innen den norske og nordiske middelalderforskninga. Et av de viktigste resultatene var påvisninga av at *fiskarbondesamfunnet bestod bastant* gjennom hele pestperioden i Nord-Norge, til tross for at ødegårdsdannelsen i landsdelen var stor. Den varierte mellom ca. 40 og 80 prosent.

Det som hadde vært gjeldende lære før våre prosjektresultater kom, var nemlig at nordnorske fiskerbønder «i flokk og følge» hadde flyttet ut til fiskeværene og lagt om til en nærmest ren fiskeriøkonomi/handelsøkonomi i løpet seinmiddelalderen. Dette var begrunnet ut fra de ekstremt gode tidene i tørrfiskhandelen. Men dette viste seg ikke å stemme. Det var nemlig gårdene med best mulig kombinasjon for fiske og jordbruk som overlevde pestene. Endringene skjedde på den måten at de gjenlevende etter de første, hardtslående epidemiene mellom 1349 og 1400, samlet seg på lettdrevne gårder som alle lå ved havet. Disse var perfekte for kombinasjonen heimefiske og eget jordbruk (bestående av februk og kornavl). Med utgangspunkt i slike bosteder kunne deltakelse i sesongfiskerier som lofotfiske om vinteren og vårfiske i Finnmark lett kombineres. Dette ble den optimale økonomiske tilpasninga for folk i Nord-Norge og betydde også at hovedstyrken av fiskere i landsdelen kom fra fiskerbondehusholdene og ikke fra fiskeværene. Seinere undersøkelser har også vist at samme type tilpasning skjedde blant kystsamene i denne perioden – omlegging til gårdsbruk kombinert med deltakelse i de store sesongfiskeriene.

De helårlige fiskeværene som kom til i perioden, da primært mellom Vesterålen og Varanger, konstituerte bare en mindre del av befolkningmengden i Nord-Norge! De representerte likevel et friskt befolkningsinnslag i landsdelen med tilflyttere fra Vestlandet i Norge og kystdistrikt på Jylland, i Skottland, på Shetland og Færøyene. Tyskere og hollendere var også en del av denne tilflyttingsbølgen. Et interessant poeng er at etterfølgende undersøkelser av den næringsmessige virksomheten i fiskeværene har vist at til og med fiskeværsboerne prioriterte å holde en egen mindre buskap, så framti landressursene var til stede (Nielssen1982). Fiskeværsboere kan derfor til en viss grad også betegnes som fiskarbønder).

Utvalgt litteratur

Brox, Ottar. 1966. *Hva skjer i Nord-Norge*. Oslo. Pax forlag.

Bratrein, Håvard Dahl m. fl. 1976. *Drivandes kvinnfolk*. Universitetsforlaget.

Nielssen, Alf Ragnar. 1981. «Omfang og lokalisering av seinmiddelalderbosettinga på Vestvågøy» i *Seinmiddelalder i norske bygder* (red. Lars Ivar Hansen). Universitetsforlaget.

Nielssen, Alf Ragnar. 1985. «Animal Husbandry among the Norwegian Population in Finnmark, c. 1685-1705. *Acta Borealia*, nr. 2 <https://doi.org/10.1080/08003838408580314>

Nielssen, Alf Ragnar. 1985. «Næringsvirksomheten i Finnmark på 15- og 1600-tallet». *Heimen*, nr.3

Aarsæther (Høgsæt), Ragnhild. 1980. «Værmenn, fiskere, bønder og fiskerbønder». *Heimen*, nr.3.